

Sprog i Norden

Titel: Åbenlyse og diskrete sprogudviklinger - Introduktion af en problemstilling
Forfatter: Jørn Lund
Kilde: Sprog i Norden, 2005, s. 7-21
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Forfatterne og Netværket for sprognavnene i Norden

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Åbenlyse og diskrete sprogudviklinger

Introduktion af en problemstilling

Jørn Lund

I august-september 1913 foretog journalist Anker Kirkeby fra dagbladet Politiken en serie grammofonpladeoptagelser med kendte danskere, som her fik ca. tre minutter til at formulere et budskab til eftertiden. Og de stillede gerne op, alle de kendte. Politikere, erhvervsfolk, kunstnere og videnskabsmænd. Blandt de kendte var Johannes V. Jensen, Gustav Wied, Georg Brandes, Otto Jespersen – og flypioneren Alfred Nervø. Netop dette, at mennesket var begyndt at hæve sig over jorden, fik Brandes til at afslutte sin pladeside med at slå fast, at mennesket åndeligt set altid havde haft muligheden for at løfte sig over hverdagslivet. ”Yderst få har imidlertid benyttet sig af denne mulighed!”

Disse optagelser har naturligvis også sproghistorisk interesse. Lars Brink, min medforfatter til *Dansk Rigsmål*, og jeg har lyttet dem alle igennem, og de bærer hver for sig vidnesbyrd om, hvor meget både udtale og stil har ændret sig siden da. I omtrent hvert andet ord er der sket ændringer. Det spores også hos Peter Nansen, forfatteren og forlæggeren, som peger på optagelsernes værdi for sprogforskerne:

»... jeg skulle tro, at man gennem disse stemmer fra 1913 engang vil få fastslået den teori, jeg altid har hævdet, at sproget som talesprog forandrer sig forsvindende lidt. Selve det danske talesprog tror jeg har lydt nogenlunde ens i Holbergs tid, som det lyder i 1913, og som det vil lyde om 100 eller 200 år. Hvis jeg ikke havde ret heri, ville jo f.eks. et i 1870 født menneske have haft vanskeligheder ved at forstå sin i 1790 fødte bedstefar, der i sin barndom og ungdom har omgædes samtidige af

Holberg, og Holberg og hans jævnaldrende har atter kendt og talt med mangfoldige, der hørte til Chr. IVs periode ...«

Nansens bevismateriale er unægtelig spinkelt. Fortsætter vi hans tankerække, kan vi led for led nå tilbage til Gorm den Gamle, hvis sprog bevisligt har været vidt forskelligt fra moderne dansk. Nansens ræsonnement rummer kun den iagttagelse, at talesprogsudviklingen ikke forløber i så drastiske spring, at sproglig forståelse mellem generationerne umuliggøres. Men derfor kan der udmærket være tale om væsentlige udtaleforskelle: Danskere og nordmænd kan normalt forstå hinanden uden uoverstigelige vanskeligheder, englændere og amerikanere, østjyder og vestjyder ligeså; men ingen vil vel af den grund hævde, at dansk og norsk, engelsk og amerikansk, østjysk og vestjysk lyder ens. Når endelig ældre og yngre mennesker kan meddele sig til hinanden uden større komplikationer, er det heller ikke ensbetydende med, at deres udtale er ens eller næsten ens. Den sproglige og ikke-sproglige sammenhæng er så vigtig en faktor, at der kun i ekstreme meddelelsessituationer opstår forståelsesproblemer generationerne imellem. Og optagelsen med Peter Nansen er et tydeligt bevis på, at han tog fejl.

Peter Nansen var 52 år, da optagelsen fandt sted, og skulle have haft rig lejlighed til at iagttage betydelige forskelle mellem generationen født omkring 1840 og den generation, der voksede op først i det nye århundrede. Men han er ikke anderledes end de fleste andre, hverken mere blind eller døv for sprog og sprogvariation. De fleste ældre og midaldrende, der lever i det danske sprogsamfund i dag, kan ikke lade være med at bemærke sproglige og stilistiske forskelle, hvis de ser en tv-avis, der er bare 20 år gammel eller en ældre dansk film. De har været en del af det gamle sprogsamfund, men har ikke bemærket de fleste af de glidende sprogudviklinger gennem årene fra dengang og til i dag. Det er ikke så galt endda, for det skyldes, at man normalt lytter til andre for at forstå, hvad de siger. Mange af ændringerne i talesprogets udtale *er* meget diskrete. Andre ændringer og variationsforhold bemærker man straks. Udtaleformen ”sikkel”,

der i første del af 1900-tallet var meget udbredt, specielt i København, er eksempelvis blevet så påfaldende, at de personer, der stadig siger ”sikkel”, sjældent får lov at fuldføre deres sætninger, før de får spørgsmålet: ”Siger du sikkel”?

Afgrænsning

Jeg vil i det følgende foretage nogle sonderinger inden for området dansk sprog, snart på makro-, snart på mikroniveau; jeg vil tro, at overførselsmulighederne til andre nordiske sprog er betydelige. Først en afgrænsning. Dette indlæg handler ikke om sprogvariation i al almindelighed, men alene om reaktionsmønsteret i sprogsamfundet, når et ældre sprogtrin eller ældre sprogformer kommer i veksels- eller konkurrenceforhold til nye træk. Jeg beskæftiger mig med udviklinger, der sætter sig spor i sproget, men altså fra en speciel synsvinkel: *Bliver udviklingerne i almindelighed bemærket, eller gør de ikke? Og af hvem?* Og hensigten er i første omgang at introducere en problemstilling, som trænger til nærmere udforskning.

Dialektsamfundets afvikling

Det kan dreje sig om sprog og sprogformer på mange niveauer. Jeg vil gøre mest ud af udviklinger i ordforrådet og i udtalen af standarddansk, men jeg kan ikke lade være med kort at omtale, at store dele af omformningen af dialektsamfundet i Danmark til et samfund præget af regional- og rigsmål i hvert fald i visse regioner ser ud til at være forløbet, uden at de involverede i deres hverdag har skænket det mange tanker. I 1983 var jeg leder af et projekt, der i Hirtshals Kommune skulle belyse dialektens stilling i skole og samfund – og dens betydning for skoleforløbet. Til projektgruppens og lærernes store overraskelse viste det sig, at dialekten som skolesprog lige så stille var forsvundet. Processen var begyndt i 1960'erne, da mange begyndte at skifte kode, når de kom i skole. Men efterhånden udviklede der sig helt uden læreres eller skolemyndigheders tilskyndelse den praksis, at når de dialekttalende børn kom ind på skolens domæne, koblede de så at sige automatisk dialekten

fra og slog over i regionalsproget. Kun få elever talte i 1980'erne dialekt hjemme, men alle forstod egnens dialekt. I den forstand levede dialekterne videre – som et forståelsespotentialer.

Vi prøvede at undersøge, om børnene socialt grupperede sig efter dialektbaggrund – men nej, overhovedet ikke. Flere elever blev næsten irriterede over de genkommende spørgsmål på dette felt. ”Hvad er I ude efter?”, spurgte en elev. ”Det kan godt være, vi taler forskelligt, men det tænker vi da ikke over. Det kan da være lige meget.” Og de talte virkelig meget forskelligt; graden af egnspræg og lokalisérbarhed varierede meget blandt eleverne, skalaen gik fra et dialektnært sprog til ret rigsmålsnært. Og de fulgte de sædvanlige mønstre. Pigerne talte mindre egnspræget, drengene mest, højere socialgruppers børn havde svagere dialektpræg end lavere socialgruppers. Selvfølgelig forekom der sprogdrillerier, men de var ikke ondartede, og den slags forekommer jo også i byerne; fra min opvækst i en provinsby Østjylland kan jeg bevidne, at de første uger ikke var morsomme for københavnerbørn, hvis familie flyttede til Jylland.

Et bidrag til forklaringen af, at et sprogskifte i Nordjylland i løbet af få årtier kan gå så upåagtet hen, er formodentlig, at de latente eller åbenlyse spændinger, der vel altid er i et samfund, ikke fulgte sprogrænser, men havde med andre forhold at gøre. En sprogforskel behøver omvendt ikke at være stor, for at blive bemærket, hvis de varierende sprogformer er korreleret med stærkt følelsesladede modsætninger. Og omvendt kan altså udsvingene være kolossale, uden at de bliver bemærket.

Forholdene kan meget vel være anderledes i andre regioner, der har gennemløbet samme omformningsproces fra dialektnært til rigsmålsnært område. Det understreger kun, at det ikke er de sprogstrukturelle afstande, der er udslagsgivende, men spørgsmålet om, hvorvidt den sproglige udvikling forløber langs brudflader i samfundet eller ej.

Udtalen af standarddansk

I Danmark har modsætningen mellem sprogformer korreleret med henholdsvis høj og lav social status været stærkt i fokus, fx den minimale fonetiske forskel mht. udtalen af kort *a* foran alveolærlyd: *kaste, falde, dansk, Kattegat*. Og der er stadig stor opmærksomhed over for tilsvarende forhold mht. opr. kort *æ*, efter *r*: *dræbt, græsk, præst*. Hvad der her især anfægter kritikerne, er det forhold, at et træk, der før har haft lavstatus, er kommet ind i deres eget sociale territorium. Selv kronprinsen siger ”grask” for ”græsk”.

Meget få har derimod bemærket den fonetisk set lige så store forskel på generationernes udtale af *gøre, før, Søren* osv. Her overskrides ingen sociale grænser, og her fører udviklingen ikke til nye sammenfald, sådan som vi så før, hvor ’ret=rat’, ’resten=rasten’ ’skræppe=skrappe’ og ’skræmme=skramme’. De nye sammenfald tydeliggør sprogforskydningerne.

Udviklinger, der kan være nok så radikale som sammenfaldet af *re/ræ*’ og *’ra*’ (undtagen foran velærlyd: ’trænge’ er eksempelvis ikke faldet sammen med ’trange’), kan gå ret upåagtet hen: Det spirantiske *g* i ord som ’læge, neger, bevægelse, egetræ’ kunne blive til en slap *j*-lyd for til sidst at erstattes af nul (altså ingen lyd overhovedet svarende til skriftens *g*), uden at det blev registreret af ret mange. Det samme gælder sammenfaldet af *å* og *r*-lyd til én vokal i ord som ’går, står, får’.

Hvad der er let at reproducere, bemærkes let: Enhver kan sige ”modernet” i stedet for ”moderne” – og mange gør det. Og det bemærkes af dem, der ikke gør det. Enhver kan også flytte trykket i et ord – og bemærker derfor let ændringer i ord som nedenstående, der på det seneste hos mange har fået andetledstryk, hvor der før var førsteledstryk

regelmæssig
hensigtsmæssig(hed)
lovmæssig(hed)
Irak
islam
gennemsigtig(hed)

De nye udtaleformer pegede på sig selv i første fase, men er til gengæld lynhurtigt blevet upåfaldende.

Presseklip

I Dansk Identitetshistorie bd. 4 har jeg skrevet et afsnit, *Danskerne og deres sprog 1945-1990. Kritik og tolerance*. Et vigtigt element er en analyse af Dansk Sprognævnets udklips-samling – med avisartikler om sprog, skrevet såvel af sprogfolk som af journalister og læserbrevsskribenter. Mange af de reaktioner, der vedrører igangværende udviklinger, samler sig om kritikken af sproget i Danmarks Radio, længe den eneste radio- og tv-station. Det er igen den nyere rigsmålsudtale, der må holde for. Dialekterne fremhæves til stadighed som gedigne udtryksformer, som marvfulde udtryk for det danske folk, og deres truede stilling beklages. Hellere lændig dialekt end moderne storbyprog – netop fordi, det er dette sidste, der præger udviklingen. Det er tydeligt, at det er ældre mennesker, der reagerer - et mønster, jeg skal komme tilbage til. Men det er påfaldende, hvor få af de mange, mange ændringer i sproget, der kommenteres. Interessen samler sig om særlige felter, og mange mennesker er vitterlig blinde og døve for de fleste sprogudviklinger.

Hvis den undersøgelse havde været foretaget 20 år senere, ville spørgsmålet om indvandrerens sproglige vilkår og om engelsk indflydelse have været mere markant placeret. Men faktisk var engelsk indflydelse et hovedtema allerede for 25 år siden. En del anglicismer er i alle de nordiske sprog fuldt integreret og opleves af nye generationer som ganske upåfaldende sprogligt inventar, andet er forbigående nedslag og anvendes ikke af kommunikative grunde. Jeg skal spare læserne for eksempler, men de forekommer hver dag.

Nye ord

Nye ord peger på sig selv – i første fase. Nedenstående ord, som forekommer i moderne dansk, har været eller er påfaldende i første fase, hvad enten den lå i oldtiden eller inden for de sidste 10 år:

mur
vin
præst
kirke
blive
stemme
august
cykel
bagage
bronchitis
nylon
starte
sociolingvistik
ramp up

Derimod kan ord langsomt og upåagtet glide ud af sproget:

i fjor
fadebur
(at være på) koturnen
gørtler
fjerdingvej
rød
hørerør
servietring

Låneord fra andre nordiske sprog kan også bevare noget fremmed, selv om de på overfladen er integrerede

selvsagt
tiltag

medgive
modsvareghed

Kunstord, fx puristiske dannelser, gør i første fase højlydt opmærksom på sig selv:

bil
dødlinje
ilt
brint
rumfang
gudsvidenskab
skjoldpadde
tyd
samfat

Som, det ses af listen, er nogle blevet upåfaldende (*rumfang, ilt, brint, bil*), medens andre står demonstrativt uintegrerede.

Andre ord tager derimod periodevis et ordentligt spring fremad i hyppighed og bliver dermed påfaldende, undertiden påfaldende og irriterende:

profil
proces
evaluere
kvalitet
faglighed
strategi
mission
vision
oplevelse
ejerskab
medejerskab

Vi har haft ordene i årtier eller århundreder, men pludselig kommer de i omløb inden for nye områder.

Nogle ordformer bliver i kortere eller længere tid i øre- og iøjnefaldende, fordi de får en ny betydningsvariant, i denne tid oftest under indtryk af engelsk:

spotte
overhøre
overkomme
acceptere
gab (afgrund, eng. gap)
høj
bræk (pause)
orm

Nogle ord er påfaldende for registrerende sprogbrugere, der har udviklet en særlig allergisk reaktion. Det varierer meget, hvilke og hvor mange ord man har idiosynkratiske reaktioner mod. Klichegrænsen overskrides normalt mere og mere, jo ældre man bliver. Dels har man som ældre så mange sproglige erfaringer på lager, at det meste vitterligt er hørt før, og hvis det gentages som en særlig fiks pointe, kan allergien vise sig. ”Så er der mocca i de frastødende lokaler – med avec’er”. Ældre mennesker er som sagt også på udtaleområdet mere sprogekritiske end unge, som jo ikke har kendt andre sprogrtrin end det, de er født ind i. De fleste udvikler deres normfornemmelse før 20-30-årsalderen, fastfryser den i 40- 50-årsalderen og ender med at opfatte alt nyt som tilsigtede eller utilsigtede udfordringer af norm og korrekthed eller, for så vidt angår udtalen, mislykkede forsøg på at ramme den udtalenorm, de selv følger. ”De unger taler sjusket og utydeligt” er en almindelig påstand.

Her er nogle udbredte mode-/hadeord, som altså netop ikke overhøres, vel at mærke af dem, hvis klichegrænser de overskrider:

livskvalitet
selvværd
læring
implementere
værdier
kompetencer
synlig/synlighed
evaluere

De såkaldte pendulord, der har forskellig betydning for den ældre og den yngre generation, bliver naturligvis påfaldende, når de giver anledning til misforståelser. De ældre vil uvægerlig bemærke det, når de yngre bruger ordene anderledes, end de selv gør, medens de yngre undertiden kun kender deres egen betydningsvariant.

virak (ældre: 'hyldest', yngre: 'postyr')
godt foran målangivelse (fx 'kl. godt 8'; ældre: 'lidt senere' end 8, yngre 'lidt før')
laps (ældre: 'påfaldende velklædt mand', yngre 'subsistensløs')
forfordelt (ældre: 'have fået for lidt', yngre: 'have fået fordel')
bjørnetjeneste (ældre: 'tjeneste med utilsigtet skadelig effekt', yngre: 'stor tjeneste')
psykopat (indtil ca. 1920: 'læge for sindssyge', nu: 'person med karakterafvigelse')

Nye idiomatiske udviklinger kan også blive bemærket:

gøre en forskel
løfte en opgave
fortsat god dag!
skulle jeg bede om (ekspedientsprog efter opgørelse af kassebon: '275 kr, skulle jeg bede om')
kommentere *på* noget
skulle jeg hilse og sige
det er korrekt (= ja)

Peter Sørensen er død, 76 år (tidligere: '76 år gammel')
at være på (= i fokus)

Eksempler på andre ændringstyper

Ændringer i bøjningssystemet er brud på eksisterende regler og bemærkes i det mindste af dem, der bruger de etablerede former:

bedte
farede
bindede

og tidligere

gravede (for ældre 'grov')
galede (for ældre 'gol')

Kun hvis man behersker den gamle norm, vil man bemærke nye træk i konstruktioner som

Jeg håber, det vil lykkes
Jeg syntes nu, vi skal gøre det

Syntaksændringer kan være mere snigende. I de seneste årtier har artiklen kunnet udelades i konstruktioner som

svenske Björn Borg
16-årige Brian Mortensen
uforlignelige Amin Jensen

og en række verber kan bruges transitivt

piloten landede maskinen kl. 14.21
ring hellere en færge
nordiske forretningsfolk flyver SAS
man ønskede at influere opinionen

andre engelske, evt. også svenske påvirkningstyper kan ses i konstruktioner som

de er lykkedes med det.

Ortografiske ændringer

Som hovedregel bliver ortografiske ændringer straks bemærket. Retskrivningsreformer er som bekendt kontroversielle, ikke blot her i Norden, men også fx i Tyskland, hvor flere toneangivende aviser og ugeblade i øjeblikket hopper af reformen.

Kommaregler kan heller ikke ændres uden at blive bemærket. Det ny komma i Danmark gav anledning til megen drøftelse, og når der ”mangler” et komma, synes folk, der er opdraget med det gamle system, at det er distraherende. I hvert fald bemærkes det.

Henrik Galberg Jacobsen har i sine arbejder om 1930’ernes og 1940’ernes sprogrøgt beskrevet en række mere radikale forslag til ændring af dansk ortografi, og i et kommende arbejde får vi et større historisk overblik, som formodentlig vil dokumentere, at den slags ikke gennemføres uden at vække stor opmærksomhed.

Også de nyeste tendenser til ændring vækker opmærksomhed og er i øvrigt udbredt i alle centralskandinaviske sprog, ja sikkert i alle sprog omfattet af engelsk-amerikansk sprogpåvirkning.

Det er tendensen til særskrivning af sammensatte ord, specielt de lidt længere:

forhandlings situationen
frokost menu
diabetiker afdeling
finans rådgivning
Odense Banegård Center

Disse særskrivninger kan undertiden fremkomme, når tekst-behandlingsystemet ikke anerkender en sjælden sammen-sætning.

Påfaldende er også brugen af stort bogstav i sammensatte navne, ofte firma- og institutionsnavne:

SportNyt
KonkurrenceStyrelsen
EuroBonus
Danmarks JordbrugsForskning

Og hvem kender ikke den parasitiske apostrof ved s, en tendens hos sprogbrugerne, som Erik Hansen har kaldt apostrofitis:

Vibeke og Peter's sølvbryllup
Bente's haircut
Norge's Eksperten
Shakespeare's dramatik

Årsagsdiskussion

Her er kun foretaget en sondering i et begrænset dansk materiale af overvejende nyere dato, men emnet er interessant, også i et normeringsperspektiv.

Teknisk er det lettere at regulere de ændringer, som de mange sprogbrugere let kan iagttage og reflektere over, end at normere på områder, der er mere upåagtede, men dét er ikke nogen garanti for, at sprogsamfundet accepterer normeringen.

Jeg skal på det foreliggende grundlag ikke vove mig ind i konkluderende årsagsforklaringer om, hvad der gør nogle sprogudviklinger tydeligere end andre, men en række faktorer på vidt forskellige begrebsniveauer kan spille en rolle, som det er skitseret i dette indlæg

- (1) overgangsfasens varighed
- (2) ændringens reproducerbarhed

- (3) skriftsprog og/eller talesprog
- (4) påvirkning udefra eller indre udvikling
- (5) sprogstrukturel status: leksikon, semantik, udtale
(herunder tryk, stød m.v.), stavning, morfologi, syntaks,
fraseologi osv.
- (6) nye sproglige sammenfald?
- (7) semantiske sammenstød?
- (8) variantforholdets sociale korrelationer
- (9) nyt udtryksbehov eller ingen kommunikativ tilvækst
- (10) sprogsfære (teknik, videnskab, erhvervsliv, kulturliv,
uddannelse osv.)
- (11) Og med hensyn til sprogbrugerne:
 - alder
 - sprogligt refleksionsniveau
 - klichegrænser og stilfornemmelse
 - normbeherskelse.

Summary in English:

Many important changes within language and speech seem to proceed unobserved by the language user, other developments are given much more attention. This article distinguishes between apparent and discreet developments in language, both on a macrolinguistic and a microlinguistic level. In a Danish context the fact that the dialect disappeared from the domain 'school' in Hirtshals in northern Jutland was not an issue that most of the population or the school staff were aware of. The author gives examples of changes in pronunciation and lexicon, idiomatic changes, changes in orthography etc. which have provoked different degrees of observation.

Factors of importance seem to be the duration of the transitional period, the language users' possibility to reproduce the forms involved, the manifestation of the linguistic changes in spoken versus written language, the possibility of new

linguistic coincidences, and the social correlations involved and the linguistic sphere.

Anvendt litteratur:

Brink, Lars og Jørn Lund: *Dansk Rigsmål 1-2*, 1975

Feldbæk, Ole: *Dansk Identitetshistorie*, bd. 4, heri: Jørn Lund:

”Danskerne og deres sprog 1950-1990”. 1992.

Jacobsen, Henrik Galberg: *Sprogrøgt i Danmark i 1930'erne og 1940'erne*. 1973

Hansen, Elisabeth og Jørn Lund (red.): *Skolen, samfundet og dialekten*. 1983

Lund, Jørn: *Sproglig status*. 2001